

פרשת וישלח

מפי מו"ר הרב שמעון כהן שליט"א

בס"ד כסלו תשע"ו • גליון 123

ניתן לשלוח מייל לכתובת rephael.wasser@gmail.com ולקבל את הגיליון מידי שבוע לתיבת המייל

מוקדש לעילוי נשמת מרת חמותי הרבנית רג'ין בת מזל עטייה זצ"ל

תפקידה של אם בישראל

רחל אמנו – אמא ללא הפסקה

ראשי פרקים:

השפעתה של מינקת ◊ ברכת ה', הבטחותיו והקמת המצבה ◊ רחל מוסרת את נפשה בלידתה ◊ בקשת הבנים היא בקשה קיומית ◊ מדוע כעס יעקב על רבקה? ◊ רחל אמנו - סמל האימהות ◊ יש לאישה שתי תכליות ◊ אמא ללא הפסקה ◊ הישר והרע טמונים בחיק האימהות ◊ מה יועיל לילד סיפור על זאב הבולע סבתא ◊ לא לחשוף את הילד למורכבות החיים בטרם עת ◊ הילד שמוח לשמוע את אמו ◊ לא למסור את הילד לידיים זרות ◊ האמא בה"א-הידיעה ◊ הצלחה בחינוך תלויה בהבנת נפשו של המתחנך ◊ בזכות רחל זוכים ישראל לקיבוץ גלויות

מקורות עיקריים:

בראשית רבה עא, ו ◊ רש"י בראשית ל, ב ◊ רמב"ן בראשית ל, א ◊ עקידת יצחק בראשית שער ט ◊ רש"י בראשית מה, ז ◊ יסודות החינוך ח"א עמ' לג ◊ יסודות החינוך ח"ב עמ' עא-עה ◊ אגרות משה יו"ד ח"ג סימן עו ◊ איכה רבה פתיחתא כד

השפעתה של מינקת

בסוף פרשת וישלח אנו נפגשים עם שלושה מקרי פטירה, רחל מתה בדרך עם הולדת בנימין, יצחק אבינו נפטר זקן ושבע ימים, והמקרה השלישי, הפחות מפורסם, הוא מות דבורה מינקת רבקה, וכך נאמר:

"וַתֵּמֶת דְּבִרָה מִיִּנְקַת רַבֵּקָה וַתִּקְבֹּר מִתַּחַת לְבֵית אֵל תַּחַת הָאֵלוֹן וַיִּקְרָא שְׁמוֹ אֵלוֹן בְּכוֹת"¹.

מתבקשת כאן השאלה: מאין הגיעה מינקת רבקה אל יעקב? ואכן כך שואל רש"י במקום, וזו לשונו:

"ותמת דבורה - מה ענין דבורה בבית יעקב? אלא לפי שאמרה רבקה ליעקב 'ושלחתי ולקחתך משם' (בראשית כז, מה), שלחה דבורה אצלו לפדן ארם לצאת משם, ומתה בדרך. מדברי רבי משה הדרשן למדתייה".

¹ בראשית לה, ח.

אנחנו זוכרים שרחל אמנו מתה בדרך, והנה מסתבר שיש דמות נוספת שמתה בדרך, דבורה מינקת רבקה. על דבורה מינקת רבקה שמענו לראשונה בפרשיית השידוך שבפרשת חיי שרה. בפסוקים המספרים את סיפור שליחותו של אליעזר עבד אברהם לחפש אישה ליצחק, מתואר דו שיח שהתנהל בין עבד אברהם למשפחת רבקה, ובסופו נאמר: "וַיִּשְׁלְחוּ אֶת רַבֵּקָה אֶחָתָם וְאֶת מִנְקָתָהּ..."². רבקה לא עוזבת את בית אביה לבדה, היא מצרפת אליה את מיניקתה, ולימים, אותה מינקת ממלאת שליחות חשובה, היא נשלחת על ידי רבקה לפדן ארם להוציא משם את יעקב, ובכך לקיים את הבטחת רבקה ליעקב "וְשָׁלַחְתִּי וְלִקְחָתִיךָ מִשָּׁם"³. בתום השליחות, בדרך חזרה, מתה מינקת רבקה ונקברה תחת עץ אלון, שזכה לכינוי 'אלון בכות', בשל הצער הגדול על פטירת מינקת רבקה. כינוי זה מלמדנו מה גדול כוחה ומה גדולה השפעתה של מינקת⁴.

ברכת ה', הבטחותיו והקמת המצבה

מיד לאחר מכן מתגלה ה' ליעקב ומברכו, ומשנה את שמו מיעקב ל'ישראל', וכך נאמר:

"וַיִּקְרָא אֱלֹקִים אֶל יַעֲקֹב עוֹד בָּבְאוֹ מִפְּדֹן אָרָם וַיְבָרֶךְ אֹתוֹ: וַיֹּאמֶר לוֹ אֱלֹקִים שְׁמֶךָ יַעֲקֹב לֹא יִקְרָא שְׁמֶךָ עוֹד יַעֲקֹב כִּי אִם יִשְׂרָאֵל יִהְיֶה שְׁמֶךָ וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ יִשְׂרָאֵל"⁵.

אמנם כבר נפגשנו עם שמו החדש של יעקב בתחילת הפרשה, בפסוקים המספרים על מאבק האיתנים שהתחולל בין יעקב אבינו לשרו של עשיו, אבל כעת זה רשמי, כעת יש חותמת אלקית, זה לא מלאך אומר אלא ריבונו של עולם.

מלבד זאת, ישנה הבטחה אלקית:

"וַיֹּאמֶר לוֹ אֱלֹקִים אֲנִי אֵל שְׁדֵי פְרָה וּרְבֵה גוֹי וְקָהַל גוֹיִם יִהְיֶה מִמֶּךָ וּמְלָכִים מִחֲלָצֶיךָ יֵצְאוּ"⁶.

ההבטחה האלקית מתחילה בפריה ורביה, וממשיכה לארץ ישראל.

"וְאֵת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאַבְרָהָם וּלְיִצְחָק לָךְ אֶתְנַנֶּה וּלְזָרְעֶךָ אַחֲרַיִךְ אֶתֵּן אֶת הָאָרֶץ"⁷.

ובתום ההבטחה, בדומה למעשהו בשעה שיצא מביתו בבאר שבע לבית לבן שבפדן ארם⁸, מציב יעקב מצבת אבן, מנסך עליה יין ויוצק עליה שמן.

"וַיַּעַל מַעְלֵיו אֱלֹקִים בְּמָקוֹם אֲשֶׁר דִּבֶּר אֹתוֹ: וַיֵּצֵב יַעֲקֹב מִצֵּבָה בְּמָקוֹם אֲשֶׁר דִּבֶּר אֹתוֹ מִצֵּבַת אֲבֹן וַיִּסֹּךְ עָלֶיהָ נֶסֶךְ וַיִּצַק עָלֶיהָ שֶׁמֶן: וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶת שֵׁם הַמָּקוֹם אֲשֶׁר דִּבֶּר אֹתוֹ שֵׁם אֱלֹקִים בֵּית אֵל"⁹.

יעקב אבינו קורא למקום על שם הדיבור האלקי שזכה לו, וממשיך מבית אל לתחנה הבאה.

² בראשית כד, נט.

³ בראשית כז, מה.

⁴ ראה דבריו הנפלאים של הרב משה צבי נריה אודות דמותה של דבורה מינקת רבקה, בספרו "נר למאור" על התורה (עמ' 91).

⁵ בראשית לה, ט-י.

⁶ בראשית לה, יא.

⁷ בראשית לה, יב.

⁸ ראה בראשית כח, יח.

⁹ בראשית לה, יג-טו.

רחל מוסרת את נפשה בלידתה

באמצע הדרך נולד בנימין, אחרון הבנים וחותם השבטים, אלא שיחד עם השמחה הגדולה בהולדתו, פקד את המשפחה אסון מצער.

"וַיִּסְעוּ מִבֵּית אֵל וַיְהִי עוֹד כְּבֵרֶת הָאָרֶץ לְבּוֹא אֶפְרַתָּה וַתֵּלֶד רַחֵל וַתִּקְשֶׁ בְּלִדְתָּהּ: וַיְהִי בְּהִקְשָׁתָהּ בְּלִדְתָּהּ וַתֹּאמֶר לָהּ הַמִּילָדֹת אֵל תִּירָאִי כִּי גַם זֶה לָךְ בֶּן: וַיְהִי בְצֵאת נַפְשָׁהּ כִּי מָתָה וַתִּקְרָא שְׁמוֹ בֶּן אוֹנִי וְאָבִיו קָרָא לוֹ בְּנִימִין"¹⁰.

הביטוי 'ותקש בלידתה' מופיע כאן לראשונה בתורה. מראשית הבריאה ועד עכשיו לא שמענו שיש מושג כזה. שמענו על עצב בלידה, "בְּעֶצֶב תֵּלְדִי בְּנִים"¹¹, שמענו שיש נשים עקרות, וכאן לראשונה אנו שומעים שיכול להיות מצב קשה כל כך שבו אישה מתקשה בלידה עד כדי כך שחייה נתונים בסכנה.

בנימין הוא אחרון השבטים, יש לו נשמה מיוחדת, ולכן לימים בחלקו נבנה בית המקדש¹². אמו קוראת לו 'בן אוני' ואביו קורא לו 'בנימין'. בעוד אצל לאה, השמות הם שמות של שמחה, ראובן - "כִּי רָאָה ה' בְּעֵינָי"¹³, שמעון - "כִּי שָׁמַע ה' כִּי שָׁנוּאָה אֲנֹכִי"¹⁴, לוי - "הַפַּעַם יִלְוֶה אִישִׁי אֵלַי"¹⁵, יהודה - "הַפַּעַם אוֹדָה אֶת ה'",¹⁶ יששכר - "נָתַן אֱלֹקִים שְׂכָרִי"¹⁷, וזבולון - "זָבַדְנִי אֱלֹקִים אֹתִי זָבַד טוֹב"¹⁸, לרחל יש שני בנים, ושמות שניהם משקפים את הקושי שחוותה רחל בשנות חייה, יוסף - "יֹסֵף ה' לִי בֶן אַחֲרָי", ובנימין - "בֶּן אוֹנִי"¹⁹, כלומר בן צערי²⁰.

בדרך כלל 'און' זה כוח, אבל כאן מפרש רש"י, ש'אוני' זה צערי, והמקור לכך הוא במדרש, "ותקרא שמו בן אוני, בר צערי בלשון ארמי"²¹. רחל אמנו היא סמל ודוגמא לחיים של מסירות נפש, היא מוסרת את נפשה בתפילה וזעקה לזכות בפרי בטן, "הֲבֵה לִי בְּנִים וְאִם אֵין מִתָּה אֲנֹכִי"²², ומוסרת את נפשה בלידתה.

בקשת הבנים היא בקשה קיומית

על הפסוק "הֲבֵה לִי בְּנִים וְאִם אֵין מִתָּה אֲנֹכִי", אומרים חז"ל²³:

¹⁰ בראשית לה, טז-יח.

¹¹ בראשית ג, טז.

¹² ראה יומא יב ע"א.

¹³ בראשית כט, לב.

¹⁴ בראשית כט, לג.

¹⁵ בראשית כט, לד.

¹⁶ בראשית כט, לה.

¹⁷ בראשית ל, יט.

¹⁸ בראשית ל, כ.

¹⁹ בראשית לה, יח.

²⁰ רש"י שם.

²¹ בראשית רבה פב, ט.

²² בראשית ל, א.

²³ בראשית רבה עא, ו.

"אמר רבי שמואל: ד' חשובים כמתים - מצורע וסומא ומי שאין לו בנים ומי שירד מנכסיו. מצורע דכתיב: 'אל נא תהי כמת' (במדבר יב, יב). סומא דכתיב: 'במחשכים הושיבני כמתי עולם' (איכה ג, ו). מי שאין לו בנים, מנין? שנאמר: 'הבה לי בנים ואם אין מתה' וגו'. ומי שירד מנכסיו, מנין? שנאמר: 'כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך' (שמות ד, יט). וכי מתים היו, והלא דתן ואבירם היו? אלא שירדו מנכסיהן".

אם כן שאלת הבנים היא שאלה של חיים ומוות, זו בקשה קיומית, שכן מי שאין לו בנים חשוב כמת. את ההבנה השורשית הזו, שמלמדת אותנו מה זה 'בנים', טובעת רחל בערכי היסוד של האנושות לדורות עולם.

מדוע כעס יעקב על רבקה?

יעקב אבינו משיב לרחל בחרון אף, "וַיַּחַר אֵף יַעֲקֹב בְּרַחֵל וַיֹּאמֶר הֲתַחַת אֲלֵקִים אֲנִי אֲשֶׁר מִנַּע מִמֶּךָ פְּרִי בֶטֶן²⁴. רש"י מבאר, שזו תשובת יעקב על תביעתה ממנו להתפלל עליה כתפילת יצחק אביו על רבקה אמו, וכך היתה תשובתו: את רוצה שאתפלל כמו יצחק אבי, שעל ידי תפילתו ילדה רבקה, אבל למעשה מצבו של אבא היה גרוע משלי, שכן הוא עצמו לא היו לו בנים, וכיון שכך התפלל על עצמו והיתה תפילתו קרובה יותר להתקבל²⁵, אבל לי יש בנים מלאה, ורק 'ממך מנע' ה' פרי בטן, לכן עליך להתפלל בעצמך לקב"ה.

הרמב"ן²⁶ מביא את דברי רש"י ומקשה עליהם מדברי הנביאים, לפיהם מנהג הצדיקים להתפלל על צרת זולתם ולא רק על צרת עצמם, ומדוע חרה אף יעקב ברחל על שבקשה את תפילתו. בתוך הדברים מביא הרמב"ן מדברי חז"ל, וזו לשונו:

"ונראה שבשביל זה תפסוהו רבותינו, אמרו בבראשית רבה (עא, ז): אמר לו הקדוש ברוך הוא: כך עונין את המעיקות, חייך שבניך עתידין לעמוד לפני בנה".

הרמב"ן מבאר, שלפי הסברו של רש"י מובנת הגערה האלקית ביעקב, ומעדיף הסבר אחר. לדבריו, אם רחל היתה מבקשת בנים עבורה, בקשתה היתה מתקבלת. מה שהביא לכעסו של יעקב זו מחשבתה שיעקב הוא הבעל הבית, והוא זה שמחליט אם להביא בנים או לא.

רחל אמנו – סמל האימהות

לרחל יש תפקיד מרכזי בבית יעקב, "רחל היתה עיקרו של בית, כמה שנאמר: 'ורחל עקרה', עיקרה רחל²⁷. יעקב אבינו אומר לרחל, שזה שהיא עקרה זה לא אומר שהיא לא חלק מהבית, אדרבה היא 'עיקרו של בית', אבל רחל לא מתנחמת בזה, כל עוד אין לה ילדים היא לא מרגישה שותפה אמיתית בבנין בית יעקב, "הֲבֵינָה לִי בָנִים וְאִם אֵין מִתָּה אֲנִי". רחל אמנו מוסרת את נפשה על אימהותה. יש לנו ארבע אימהות, אבל מביניהן, מי שנתפשה בתודעה כסמל האימהות, זו רחל אמנו, שזכתה לכינוי 'מאמע רוחל', ולא בכדי.

²⁴ בראשית ל, ב.

²⁵ ראה רש"י בראשית כא, יז.

²⁶ רמב"ן בראשית ל, א.

²⁷ בראשית רבה עא, ב.

יש לאישה שתי תכליות

נקודה זו מתחדדת יותר לאור דבריו הנפלאים של רבי יצחק עראמה²⁸, בעל "עקידת יצחק"²⁹, בשעה שנדרש לשני הכינויים שניתנו לחוה אמנו - 'אישה' ו'אם כל חי', וכה דבריו:

"והנה בשני השמות האלה נתבאר, שכבר יש לאישה שני תכליות:

האחד - מה שיורה עליו שם 'אישה', כי 'מאיש לוקחה זאת', וכמוהו תוכל להבין ולהשכיל בדברי שכל וחסידות כמו שעשו האמהות וכמה צדקניות ונביאות, וכאשר יורה פשט פרשת 'אשת חיל מי ימצא'.

והשני - ענין ההולדה והיותה כלי אליה ומוטבעת אל הלידה וגידול הבנים, כאשר יורה עליה שם 'חוה', כאשר היא היתה 'אם כל חי'."

הכינוי 'אישה' שייך לחלק האישה במגמה של האיש, היא בונה אתו בית והיא מהווה חלק מההשלמה הרוחנית של הבית. זה החלק הראשון, וישנו חלק נוסף שרמוז בכינוי 'אם כל חי', ושייך לצד האימהי של האישה.

"והנה תהיה האישה כאשר לא תלד לסיבה מהסיבות, מנועה מהתכלית הקטן שהוא אל מציאותה, ותישאר להרע או להיטיב כמו האיש אשר לא יוליד, כי בהשלים עצמו באותו התכלית המיניי המשותף להם, נאמר: 'ואל יאמר הסריס הן אני עץ יבש' (ישעיה נו, ג), ונאמר: 'ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות' (ישעיה נו, ה), כי ודאי עיקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים, על כן חרה אף יעקב ברחל כשאמרה 'הבה לי בנים' כו' (בראשית ל, א) לגעור בה ולהשכילה בזה הענין הנכבד, והוא שהיא אינה מתה לפי התכלית המשותף באשר מנע ממנה פרי בטן כמו שיהיה בו הענין גם כן אם לא יוליד.

אמנם מה שאמרו שהוא כמת (נדרים סד ע"ב), הנה הוא להקרא בשמותם עלי אדמות. וסוף דבר השם האחד נתקיים לה מצד שהיא 'עזר'. אמנם מצד מה שהיא 'כנגדו' נטל ממנה השם ההוא ונשארה בשם השני, והוא מבואר."

המעשים הטובים של האדם, טובים יותר מילדים, הם עיקר תולדותיו של האדם. רחל אמנו סבורה שבלי מימוש האימהות אין לה תכלית בעולם, ויעקב אבינו משיב לה, שיש גם עולם שהוא מעבר למושג הבנים, בעצם הבנין המשותף ובעצם היותה 'אישה' לאיש, הרי היא ממלאת חלק משמעותי מתפקידה עלי אדמות.

אמא ללא הפסקה

רחל אמנו מתה בדרך, "וַתָּמָת רַחֵל וַתִּקָּבֶר בְּדֶרֶךְ אֶפְרַתָּה הוּא בֵּית לְחָם"³⁰. בפרשת ויחי יעקב אבינו מתנצל בפני יוסף על שלא טרח להביא את רחל לקבורה במערת המכפלה, ומבהיר שמדובר בציווי אלקי ולא

²⁸ רבי יצחק עראמה (ספרד-פורטוגל-איטליה), הק"פ-הרנ"ד - מחכמי ספרד בזמן הגירוש, פרשן המקרא ודרשן. שימש רב וראש ישיבה במספר ישיבות וקהילות בספרד. לאחר הגירוש נדד לפורטוגל ומשם לאיטליה בה נפטר. חיבורו הגדול "עקידת יצחק" מורכב מכמאה דרשות על פרשות השבוע, בכולן משובץ מאמר מדרשי או מאמר מספר הזוהר ובצדו פרשנות פילוסופית. בגין פירושו זה זכה לכינוי "בעל העקדה". בספר "שם הגדולים" כתב עליו מרן החיד"א: "כל ספרי הדרשנים בדורות שלפנינו שותים ממימיו". כתב גם פירוש על חמש מגילות (נדפס עם ה"עקידה"), פירוש על משלי בשם "יד אבשלום" ואת הספר "חזות קשה" הדין בנושאי אמונה..

²⁹ עקידת יצחק בראשית שער ט.

³⁰ בראשית לה, יט.

בשיקול פרטי. רחל צריכה להיקבר בדרך, כי יש לה תפקיד נצחי, רחל היא אמא ללא הפסקה, היא צריכה להיות שם כדי לבכות על בניה, כמבואר ברש"י בפרשת ויחי³¹:

"ואקברה שם - ולא הולכתיה אפילו לבית לחם להכניסה לארץ, וידעתי שיש בלבך עלי תרעומת, אבל דע לך שעל פי הדבור קברתיה שם שתהא לעזרה לבניה כשיגלה אותם נבזוראדן, והיו עוברים דרך שם, יצאת רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים".

הישר והרע טמונים בחיק האימהות

הרש"ר הירש³² בספרו "יסודות החינוך"³³ מלמדנו מה טמון במושג שנקרא 'אמא', וכה דבריו:

"אִם' משורש 'אם', הוא התנאי היסודי של מהותו הגשמית, הרוחנית והמוסרית של הילד. אדם הראשון לא קרא את 'אם כל חי' בשם 'חיה', פירוש המחיה הגשמית, כי אם בשם 'חיה', פירושו: נותנת חיים רוחניים (על שם 'חיה דעת'). כמו כן אמר הקב"ה אל אברהם אבינו, שלא יקרא עוד את האם הראשונה בישראל בשם 'שרי' (מלשון שררה - מושלת), כי אם בשם 'שרה' (מלשון משורה - הקובעת את המידה). זאת אומרת האם מחנכת לחוש ורגש עדין, לקבוע את המידה הנכונה של מוסר ודרך ארץ. אופייה הרוחני והמוסרי והשפעתה של האם מהווים את נקודת הכובד של החינוך לאופי רוחני ומוסרי".

'חיה' זה מלשון חוויה, האמא מעניקה חיים רוחניים ומלמדת את ילדיה לקחת את החוויה הרוחנית ולתת לה את היחס הנכון. לא תמיד אנחנו יודעים מהי התחושה הרגשית ששייכת לכל זמן מן הזמנים, מתי צריך להתרגש ומתי להתפעל. חוויית החיים צריכה לפרוט על נימי הנפש העדינים, כך שנרגיש כל זעזוע ותנועה, ונדע להתייחס אליו באופן הראוי. אמא היא זו שנותנת לנו את המידתיות, את הרגש והתחושה המתאימים.

"דברי הימים הכתובים ברוח הקודש (בספר מלכים ודברי הימים), מזכירים תמיד בתיאור המלכים עושי הישר או הרע את שם אמם, כדי להורות אותנו שהישר והרע טמונים בחיק האימהות שהמלכים יצאו מהן, בשדיה של האם שהיניקה אותם, בדבריה של האם, שבהם נטעה בלב בנה את הרעיונות שהביאו אחר כך את הגבר המבוגר לידי טוב או רע. שלמה המלך קבע את מקום

³¹ רש"י בראשית מח, ז.

³² הרב שמשון בן רפאל הירש (רש"ר הירש) (גרמניה), התקס"ח-התרמ"ט - מהבולטים שבמנהיגי היהדות באירופה ומחשובי פרשני המקרא האחרונים. אבי שיטת "תורה עם דרך ארץ". בילדותו למד תורה מפי סבו ואביו. בהמשך אחת מהדמויות שהשפיעו עליו מאוד, היה הרב יצחק ברנייס, רבה של המבורג. בגיל עשרים נסע אל ישיבתו של רבי יעקב עטלינגר, בעל ה"ערוך לנר", ולאחר שנתיים וחצי בלבד של לימודים קיבל ממנו היתר הוראה. עם פרישת רבה של דוכסות אולדנבורג, נתמנה הרש"ר הירש בהמלצתו למחליפו והוא רק בן עשרים ושתיים. בתקופה זו התפלמס בחריפות עם מנהיגים רפורמים, וכן עם שונאי תנ"ך נוצריים, וחיבר את ספרו "חורב" על הסברת טעמי המצוות ומיון לסוגיהן. קודם לכן פרסם חוברת בשם "אגרות צפון". בשנת התר"א מונה לרבם של שני המחוזות המערביים של ממלכת הנובר, אוריך ואוסנאבריק, ועבר להתגורר באמדם. שם המשיך בפעילותו הפולמוסית נגד הרפורמה תחת הסיסמה "האמת מתקיימת. השקר לא מתקיים", וכן הרבה לעסוק בחינוך ובגמילות חסדים. כעבור שש שנים נקרא לכהן כרבה הראשי של מורביה, משרה שלא היתה לה מקבילה באירופה מבחינת הסמכויות שניתנו לנושא בה. ממקום מושבו בניקלשבורג היה אחראי על חמישים ושתיים קהילות. בשנת התרי"א החליט לנטוש רבנות חשובה זו לטובת קהילת פרנקפורט, שם הקים בית ספר תיכון בו שולבו לימודי חול ולימודי קודש - "תורה עם דרך ארץ". בפרנקפורט חיבר הרב הירש את פירושו לתורה, לסידור התפילה ולספר תהלים. בתקופה זו עמד בראש המערכה להפרדת הקהילה האורתודוקסית מהקהילה הכללית, שנטתה לרפורמיות. הרב הירש התנגד נחרצות לראשוני חבית ציון ולרעיון החדש של הלאומיות היהודית כמטרה לגאולת העם, אף בצביונה הדתי.

³³ יסודות החינוך ח"א עמ' לג.

אמו לימינו (מלכים א' ב, יט), כי אמו היתה זו שלימדה אותו חכמת המלכות והזהירה אותו מפני טעויות בפעולות ממשלתו (משלי לא), ורק מפני שלא ציית תמיד לאזהרות אמו גרם שלמה לחורבן עמו".

הנביא נוקב בשם אמם של מלכים שעשו הישר לפני ה', כדי לזקוף לזכותן את זכויות בניהן. הנוכחות של האמא ודרך התנהלותה, המילים שהיא בוחרת כשהיא מספרת סיפור לילדיה והטון שבו היא מדברת, כל תנועה ותנועה שלה פועלת על נפש ילדיה.

מה יועיל לילד סיפור על זאב הבולע סבתא

בחלקו השני של הספר³⁴, ממשיך הרש"ר הירש לעמוד על תפקידה המיוחד של האם, ומלמדנו מה צריך להיות תוכן השיחה עם הילד, וזו לשונו:

"על האם להיות 'חוה' לילדה, דהיינו לדובב אליו ולשוחח עמו, שכן הילדים מטבעם אוהבים לשמוע ולהקשיב, והם שותים בצמא כל מילה של סיפור ושל לימוד. את הצמא הזה חבל לרוות באגדות תפלות חסרות כל ערך חינוכי. לפי דעתנו אין מזון רוחני תפל יותר לרוחו ולדמיונו של הילד מאשר האגדות האלה. אין אנו מבינים מה תועלת תצמח לילד מזה שמתארים לפניו עולם ומלואו, והתיאור הוא מנוגד כולו למציאות. מה יועיל לילד סיפור על זאב הבולע סבתא, חובש את מצנפת הלילה שלה וממתין לנכדה. מוטב לספר לו דברים מן המציאות, בעלי תוכן מוסרי וחינוכי. חומר כזה לא יחסר לה לאם. היא אינה זקוקה לתיאורים מלאכותיים מאיזה עולם רחוק בלתי מציאותי, שכן עולמו האמיתי של הילד - חדר הילדים, הבית, הגינה, העיר וכל סביבתו של הילד, על מאורעותיה הקטנים והגדולים, כל אלה מהווים חומר עשיר ומגוון, אותו תוכל האם לנצל כדי לאמן ולתרגל את תכונותיו של הילד ולהדריכו בדרך הטוב".

מעשיות 'האחים גרים', זו תרבות שלמה של נצרות. מדובר בשני אחים גרמנים מלומדים שעסקו בפילוסופיה, תרבות, היסטוריה ומשפט, והשפיעו השפעה עצומה על העיצוב התרבותי של מדינות אירופה. בדור הקודם, הסיפורים האלה היו מפורסמים ביותר, ומי שלא הכיר אותם, חש שיש לו חסך בסיסי בהשכלה התרבותית, אך ב"ה מאז חוברו ספרים חדשים רבים, ושקעה שמשם של "מעשיות האחים גרים". במבט ראשון נראה כאילו מדובר באגדות תמימות שהתחבבו על הקוראים, אבל למעשה מדובר באגדות עם, שמחנכות לאלימות ואכזריות ומעוררות בלב הילדים פחדים וסיוטים. ברוב המעשיות קיימת מערכת מעוותת של שכר ועונש ומשולבים מאפיינים אכזריים, אלימים ואנטי מוסריים. זה בולע את זה וזה טורף את זה, והעולם כולו הוא עולם של רוע. זה מה שמטפטים לילד בשנותיו הראשונות, במקום לדבר אתו על הטוב והישר, על החוויות הנעימות של החיים, על צדקה וחסד ומעשים טובים, על מידות טובות ואנשים טובים.

לא לחשוף את הילד למורכבות החיים בטרם עת

בשנים הראשונות הילד צריך להיפגש עם האור שבחיים ולעצב את אישיותו מתוך חוויה שכולה טוב. מאוחר יותר יבוא המפגש עם מורכבות החיים. גם בסיפורי התורה צריך להיות סדר שמתאים לנפש הילד. בגיל צעיר אין צורך לעסוק בפרשת העקידה למשל. אם הגננת תספר לילדים על אברהם אבינו שהעלה את יצחק על המוקד, והוציא את הסכין החדה, ופשט את צווארו, ו... מחר נמשיך בסיפור... הילדים לא יירדמו

³⁴ יסודות החינוך ח"ב עמ' עא.

בלילה. פרשת העקידה היא פרשיה עמוקה שדורשת התבוננות אמונית מורכבת. לא צריך לחשוף את הילד למורכבות החיים בטרם עת, זה רק יבלבל אותו ויפגע בנפשו הבריאה.

הילד שמח לשמוע את אמו

בהמשך³⁵ כותב הרב הירש על הצימאון של הילד להקשיב לאמו, וכה דבריו:

"האם אינה צריכה לחשוש פן תלאה את הילד בדבריה. הילד צמא למילים חדשות, להוט להקשיב לסיפורים, ואפילו אם תחזור האם על אותו סיפור עשר פעמים לא ישתעמם, אלא ישמח מדי פעם ביודעו את המשך הסיפור, והדברים יחרתו בזיכרונו ויפרו את מחשבתו. על ידי הסיפורים האלה עשויה האם גם לפתח ולעצב את אופיו הרוחני המוסרי של הילד. היא תספר לו מה מותר ומה אסור לו לאדם לעשות, במידה שהנושא אינו חורג ממסגרת סביבתו והבנתו של הילד. היא תתאר לפניו מידות טובות ורעות, תצביע על הבדלי אופי ועל תגובותיהם השונות של בני אדם שונים, ותכנה כל מידה בשמה הנכון. כך יקלוט הילד גם אוצר קטן של תיאורים מופשטים ושמותיהם הנכונים של התיאורים האלה..."

הילד שמח לשמוע את אמו, הוא רוצה לשמוע את הניגון ולחוות את החוויה, להרגיש את המגע ולהנות מהדיבור.

לא למסור את הילד לידיים זרות

בהמשך³⁶ מעורר הרב הירש כנגד תופעה שהתחילה בתקופתו, ומאז היא רק הולכת וצוברת תאוצה, וזו לשונו:

"ומלבד זה, איזו הנאה עילאית גוזלת האם מעצמה, כאשר היא, במקום להיות ידיתם הנאמנה ומדריכתם המסורה של ילדיה ולעמוד במרכז חייהם, לדובבם ולהצעידם את צעדיהם הראשונים בחיי רוחם ונשמתם - היא מוסרת אותם לידי מטפלת זרה, או לכל ידיים זרות שהן! היש לאם הנאה יותר נשגבה וסיפוק יותר עמוק מאשר לעקוב אחרי פרחי הרוח של ילדיה בהיפתחם לקראת קרני חמימותה ובפריחתם הנהדרת כפי אשר יפרחו רק תחת ידה המסורה של האם? על אף הדאגות של יום ויום והעול הכבד ביותר, תיהפך הנאה זו לשמחה אמיתית מלאת אושר. ולא רק מעצמה גוזלת האם את ההנאה הזאת, אלא גם מילדיה, אשר לעולם לא ישיגוה אצל המטפלות ובמעונות הילדים למיניהם".

האמא בה"א-הידיעה

רחל אמנו, כאמור, היא האמא בה"א-הידיעה, היא מבינה שקיים עולם ערכי-רוחני גם כשאינן בנינים, אבל היא חשה שבעולם בלי בנינים 'העיקר חסר מן הספר', כדי לבנות עולם ערכי-רוחני שלם צריך לממש את היכולת להעניק. האם מעניקה לילדיה חום ואהבה, ודואגת לכל צרכיהם.

³⁵ יסודות החינוך ח"ב עמ' עג.

³⁶ יסודות החינוך ח"ב עמ' עה.

רחל אמנו מלמדת אותנו מה ערכם של בנים, "הָבָה לִי בָּנִים וְאִם אֵין מִתָּה אָנֹכִי". היא מבקשת לעבוד את ה' בשלמות ולהביא לידי ביטוי גם את ה'אישה' שבה וגם את ה'אם כל חי' שבה, והיא לא מפסיקה למלא את שליחותה גם אחרי פטירתה. רחל עודנה 'בדרך', עודנה מבכה על בניה וממאנת להינחם.

הצלחה בחינוך תלויה בהבנת נפשו של המתחנך

נאמר בפסוק: "...מִבְּכָה עַל בְּנֵיהָ, מֵאֲנָה לְהִנָּחֵם עַל בְּנֵיהָ כִּי אֵינָנָה"³⁷. יש כאן קושי לשוני בפסוק, תחילתו בלשון רבים וסופו בלשון יחיד, 'בניה' זה רבים ו'איננו' זה יחיד. ואולי ניתן ללמוד מכאן על תפקידה של האם, שמצד אחד משמשת כאמא לכל הילדים ומצד שני מזהה את הצרכים הפרטיים של כל ילד וילד.

בש"ת "אגרות משה"³⁸ יש תשובה של הגאון רבי משה פיינשטיין³⁹ לרב משה טורצקי בנושא חינוך ילדים, ושם מלמדנו הרב שהצלחה בחינוך לא באה על ידי כללים חדים וברורים, אלא על ידי יכולת ההקשבה לנפש הילד, ונתינת מענה שמתאים לצרכיו, וזו לשונו:

"בדבר הצלחה בחינוך הבנים, ליכא כלל בדבר איך להתנהג, שתלוי לפי מידות הבן והבת שחנן אותם השי"ת, שיש שטוב לילך בתקיפות ויש שיותר טוב לילך ברכות ובנעימות. וברוב הפעמים בנעימות ורכות הוא יותר טוב, עיין ברש"י בפירוש החומש פרשת יתרו בנשים⁴⁰, וכל שכן בילדים אף זכרים, כי אז מה שאומרים להילד, הוא מקבל בשמחה ומכיר שהאב והאם רוצים בטובתו אף בדעת קטנותו, וכשאומרים לו מה לעשות ומה שלא לעשות עושה ברצון, וכשגדל מעט עד שמבין דברי טעם, מסבירין לו גם טעם לפי הבנתו".

ממשיך הרב פיינשטיין וכותב:

"ועיקר החינוך צריכים לחנכו באמונה בהשם יתברך ובתורתו, ושכל דבר שנותנים לו הוא מתנה מהשי"ת, שאז יקנה אהבה להשי"ת ולאביו ואמו השלוחים משמים ליתן לו, ואז יעשה באהבה כל מה שיאמרו לו, שכן הוא רצון השי"ת, ולא יצטרכו לענשו רק לפעמים רחוקות, וכשיענישוהו יבין איך שהיה זה לצורכו ולטובתו.

וגם טוב לענין החינוך שיהיו האב והאם בדעה אחת, וגם צריך לדור במקום שומרי תורה (עיין ברמב"ם ריש פ"ו מדעות אף לענין אנשים גדולים, וכל שכן לענין קטנים), ואחר כל אלה צריך להתפלל אל השי"ת שיצליחו בחינוכם, וכשעושיין לשם שמים ודאי יעזרהו השי"ת.

³⁷ ירמיה לא, יד.

³⁸ אגרות משה יו"ד ח"ג סימן עו.

³⁹ רבי משה פיינשטיין (רוסיה-ארצות הברית), התרנ"ה-התשמ"ו - מגדולי פוסקי ההלכה בדור שלאחר השואה. בילדותו למד אצל הרב איסר זלמן מלצר בישיבת סלוצק. לאחר מלחמת העולם הראשונה ופטירת אביו שימש במשך שנתיים כרב עיירת הולדתו אוזדה, ולאחריה שימש ברבנות העיר ליובאן שברוסיה, עד הגירתו לארצות הברית בשנת התרצ"ז. בארצות הברית שימש כראש ישיבת "תפארת ירושלים" בניו יורק, כנשיא אגודת הרבנים דארצות הברית וקנדה וכנשיא ארגון "עזרת תורה". תשובותיו מופצות בעולם היהודי כולו. הוא דן בתשובותיו בבעיות טכנולוגיות מודרניות וגם בעיקרי היהדות. על מצבתו נכתב בין היתר: "עמוד ההוראה גדול הדור אב לחכמים ראש המדברים לכל דבר שבקדושה, נשא משא הדור בחכמה ותבונה באומץ וגבורה ובסבלנות אין קץ, בכל אשר פעל ועשה, הדריך הנהיג הורה ולימד, מסר נפשו להעמדת האמת שעלתה לו מעמלו כל ימיו אצר אוצרות של תורה בספריו אגרות משה ודברות משה והעלה אור חדש בלמוד התורה ובהבנתה. מקור ההלכה לכל המבקש תורת חיים משענת ומבטח להם בעבודת השי"ת השפיל והמציא עצמו לכל נזקק ונדאק לשמוע לצרכיהם להשתתף בצערם ולסעדם ונקש על דלתי רחמים בתפילתו לישועתם אמיץ לב בגיבורים להציל כל עשוק. קדוש וטהור חכם ועניו אהוב למעלה ואהוב למטה ומקובל לכל".

⁴⁰ רש"י שמות (יט, ג): "לביית יעקב - אלו הנשים, תאמר להן בלשון רכה".

וזמני החינוך למעשה הוא כדקבעו חז"ל בכל דבר ודבר, ולחנך לאמונה ליכא זמן, דלפעמים אף קודם שיכול לדבר צריך לחנכו באמונה, אם כבר יש לו הבנה להכיר אמו ואביו והרגילין אתו".

כשילד שומע שני קולות שונים בבית, אז הוא נשאר בלי כלום. צריכה להיות מידתיות בין בני זוג, כשבבית יש מהלך אחד, הילדים נפגשים עם דרך ברורה.

בזכות רחל זוכים ישראל לקיבוץ גלויות

בזכות מסירות הנפש המופלאה של רחל אמנו על בניה לאורך הדורות, זוכה רחל שגם גאולת ישראל תבוא על ידה, וכך אומר הקב"ה לרחל⁴¹:

"בשבילך רחל אני מחזיר את ישראל למקומן".

בזכות רחל זוכים ישראל לקיבוץ גלויות. וכל עוד לא הגיעה האומה לגאולתה השלמה, רחל מרגישה ודואגת, בוכה ומתפללת. גם אחרי הפטירה יש דאגה של אמא רחל, "רַחֵל מִבֶּפֶה עַל בְּנֵיהָ".

כשאדם נבהל, מתעורר אצלו אינסטינקט טבעי שגורם לו לקפוץ ולומר: אמאל'ה. זה לא משנה בת כמה אמא שלו, היא יכולה להיות בת תשעים ותשע, ויכול להיות שהיא כבר בעולם האמת, ובכל זאת אמא נשארת אמא!

יש ביטוי מיוחד שגדולי האמוראים משתמשים בו והוא מופיע כמה וכמה פעמים בגמרא - 'אמרה לי אם'⁴². הביטוי הנפלא הזה שמייקר כל כך את המשקל החשוב של מוצא פי האם, מלווה אותנו לאורך הדורות כולם, ומלמד אותנו להאזין לקולה של האם שנשמע ברמה, ועדיין הוא בדרך, ולייחל לימים בהם יושלם שכרה של רחל וישוּבו כל בניה לגבולם.

⁴¹ איכה רבה פתיחתא כד.

⁴² ראה ברכות לט ע"ב; שבת סו ע"ב; ועוד.